

Тетяна Кочубей

ВНЕСОК ФЕОФАНА ПРОКОПОВИЧА У РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ ХVІІІ СТ.

Серед просвітників першої половини ХVІІІ ст., практична і творча діяльність яких мала вагомий вплив на формування педагогічної думки, вирізняється Феофан Прокопович. Будучи високоерудованою особистістю, він не тільки намагався донести своє бачення людини, її навчання та виховання до широкого загалу українського суспільства, а й зробив помітний практичний внесок у розвиток освітнього процесу на засадах всестановості й гуманізму. Його педагогічні погляди мають далекоглядний вектор і не втратили своєї актуальності для сьогодення. Висунуті ним ідеї мають безперечне теоретичне і практичне значення для сучасної педагогічної науки.

Окремих аспектів проблеми дослідження торкалися Л. Ваховський, Ю. Вільчинський, Н. Дічек, А. Доброклонський, І. Іваньо, Л. Кашуба, І. Лисяк-Рудницький, П. Манзенко, О. Морозов, В. Нічик, О. Пипін, З. Скрипник, М. Скрипник та ін. Але поза межами дослідження залишилося висвітлення педагогічних ідей Ф. Прокоповича та визначення його внеску в розвиток педагогічної думки України періоду козацької доби.

Метою статті є висвітлення педагогічних поглядів Феофана Прокоповича, визначення його внеску у розвиток української педагогічної думки та поширення освіти у першій половині ХVІІІ століття.

Аналізуючи діяльність і творчу спадщину Ф. Прокоповича – як визначного представника української педагогічної думки першої половини ХVІІІ ст., зазначимо, що він працював в умовах, коли розмежування науки і теології було ще далеко від завершення. Позиція філософа була значною мірою зумовлена його практичною діяльністю як ідеолога і теоретика реформ Петра І. Для цих реформ потрібні були, з одного боку, розвиток освіти і науки, а з другого, опора на віру. Тож Ф. Прокоповичу «потрібна була така теоретична інтерпретація православ'я, яка б не тільки допускала певну можливість розвитку науки, а й обґрунтовувала пріоритет світського початку над церковним у суспільному, і насамперед державному житті» [12, с. 56]. І така система була ним створена. У ній немає суперечностей між одкровенням, законами природи і розумом людини. Завдяки цьому досягалося дві мети: подальше зміцнення позицій розуму і нау-

ки та вдале обґрунтування релігії, пристосування її до нових умов.

За своїм способом життя і світоглядом Ф. Прокопович був скоріше світською людиною, ніж представником духовенства. Підтвердження цьому знаходимо в його листі Я. Марковичу, до якого писав у зв'язку з призначенням його архієпископом Новгородським: «Може, ти чув, що мене викликають для єпископства. Ця почесність мене приваблює і привертає так, начебто мене присудили кинути на з'їдіння диким звірам. Я заздрю на добрих людей мітрам, саккосам, посохам, свищам та іншим прикрасам цього роду: додайте до цього ще більше великих і смачних рибин; але якщо я цікавлюся цим, якщо шукаю цього, нехай Бог покарає мене чимось ще гіршим. Я люблю справу єпископства, і хотів би бути єпископом, якби, замість того, не довелося розігрувати комедії; бо такий це зіпсований стан, якщо не виправить його божественна премудрість. Зі свого боку я докладу всіх зусиль, щоб відхили від себе цю честь і швидше повернутися до вас...» [17, с. 24–25].

Розглядаючи можливості людського пізнання, Ф. Прокопович виокремлював три так звані властивості життя: вегетативність, що забезпечує життєдіяльність і розвиток; чуттєвість, що охоплює зір, смак, дотик тощо, і мислення, яке спирається на судження і висновки. Він високо цінував пізнавальні можливості чуттєвого досвіду, а вінцем і критерієм наукового пізнання вважав розум, стверджуючи, що успішність суспільного розвитку залежить від поширення освіти. У 1705 р. з'являється його трагікомедія «Володимир славенских российских стран князь и повелитель, от неверия тьмы в свет евангельский приведенный Духом Святым», в якій зображується боротьба з п'яною, невір'ям, невіглаством; перше ототожнюється з прогресом, а друге – із застоєм. Поганські жерці часів Володимира, котрі дурять народ, вирізняються грубим неучтвом, пияцтвом та обжерливістю. У суперечці з грецьким «філософом» невіглас – жрець Жеривол, не вміючи заперечити щось по суті, відповідає лише лайкою, криками та погрозами. Як Володимирові, так і всім іншим стає зрозуміло, що так він поводиться від неосвіченості. Боротьба закінчується перемогою «філософа», тобто перемогою Просвітництва над невіглаством [11].

Доволі точну оцінку сутності цього твору дає

біограф Ф. Прокоповича А. Морозов, стверджуючи, що під далеким сюжетом п'єси криється ідея, яка безпосередньо належала тогочасності: «Це – загальна ідея, якій Теофан залишився вірний упродовж усієї своєї літературно-громадської діяльності і яку він передав своїм послідовникам, – ідея боротьби нового порядку зі старим, прогресу – із застоєм і обскурантизмом, при чому прогресивною силою, на стороні якої лежать усі симпатії автора, є уряд, влада світська, а силою, що затримує розвиток, – духовенство». Інакше кажучи, робить висновок Морозов, «це – ідея боротьби між світською і духовною владою за освіту» [7, с. 100].

Отже, у трагікомедії виявляється різке заперечення схоластичної рутини, заперечення старого невігластва і сподівання на вихід з цього невігластва за допомогою світської влади, яка видавалася Ф. Прокоповичу запорукою прогресу. Цього нового руху він дотримувався і в риторичі, і в піїтиці, й у філософії. Він вивчав новітні теологічні праці, а притаманні йому критичні погляди зблизили його з тогочасною протестантською теологією: на противагу католицьким й особливо єзуїтським теологам, таким, наприклад, як відомий єзуїт Беллармін, він «посилається у своєму богослов'ї на авторитетних протестантів: Квенштедта, Пфейфера, Гергарда; зі знаменитим Буддеєм Теофан вступив у листування» [10, с. 24]. У викладі болослов'я Ф. Прокопович намагається уникати звичних схоластичних прийомів, вишуканої термінології; його латинська мова позначена дивовижною простотою й вишуканістю. Для правильного розуміння Святого письма він вважає за потрібне вивчати справжні тексти з філологічного погляду, а для цього необхідне добре знання єврейської та грецької мов. І хоча, заперечуючи як марні й безглузді авторитети в особі Ф. Аквінського, він все ж таки не наважується повною мірою визнавати космогонічні теорії знаного на той час англійського єпископа Берета, проте анітрохи не заперечує проти вчення М. Коперніка. Як говорить він у своєму богослов'ї: «Якщо учні Коперніка та інших учених, що захищають рух землі, можуть навести на доказ своєї думки достовірні фізичні й математичні доводи, то тексти Св. письма, в яких мовиться про рух Сонця, не можуть служити для них перешкодою, тому що ці тексти слід розуміти не в буквальному, а в алегоричному сенсі» [10, с. 25]. Цим самим Ф. Прокопович визнає твердження науки, яке в ті часи та й довго потому вважалося великою ерессю, або відкидалося, або залишалося напіввизнаним.

Аналізуючи погляди Ф. Прокоповича, зауважимо, що він висміював не тільки бузувірство католицьке, а й засуджував неучтво православних. Апологією цих поглядів є його твір «Разго-

вор громадянина з селянином да півцем или дячком церковним». Тут у популярній діалогічній формі тлумачиться питання про переваги знань над невігласом. Людина, переконана в користі знання, є громадянин; дячок у цьому не дуже впевнений, але під кінець погоджується з громадянином, а селянин палко переконаний у марності знання, заявляє про те, що батьки не вмiли писати, а «хліб достатній їли, і хліб тоді краще родив, аніж тепер, коли грамотних і латинників помножилось», а він і без письма хліб їсть [13, арк. 419].

Громадянин, прихильник освіти, у своїх відповідях крок за кроком розглядає докази селянина й доводить їхню неспроможність. «Істи, – каже він, – уміє і худоба. ...Але не хлібом єдиним живе людина» [13, арк. 419 зв.]. Невігластво, на думку громадянина, далеко не так безневинне, як хоче показати селянин. Людина, що може вчитись, але не хоче, винна сама перед собою і перед суспільством. Так, на аргумент «півця», що невігластво не творить гріха, громадянин відповідає: «Невігласи не хочуть вчитись, аби їм безпечно було творити зло й беззаконня за своїми похотями, немовби з незнання закону» [13, арк. 402–403]. У цьому діалозі Ф. Прокопович висуває ідею суцільної грамотності. Так, коли «півець» перепитує, чи всім треба бути грамотними, громадянин відповідає: «Майже всім. Бо що перешкоджає всім грамоті вчитися, або письмо знати?» [13, арк. 419].

На противагу панівній на той час думці, що мовою науки може бути лише латина, Ф. Прокопович виступав на захист народної мови. У діалозі громадянина з селянином вустами громадянина він каже: «Філософія не значить собою латинська мова, бо може бути філософ і руська людина. І всякою мовою кожному мудрувати можна» [13, арк. 419].

На користь поцінування Ф. Прокоповичем рідної мови свідчить і такий факт: написавши твір латинською мовою, він часто додавав поряд власноручний переклад, обгрутовуючи доцільність цього кроку такими словами: «Я власні твори на нашу руську мову переклав... лише з міркувань, щоб вуха наших земляків слова легше сприймали і могли б швидше збагнути. З цією метою я вибирав більш вживані нами сьогодні слова, а саму структуру слів пристосував до сучасної норми говоріння – якою тепер користуємося».

В іншій розмові – «Тектона, сиреч древоделя, с купцом» – деревороб, подивований знаннями купця (вони міркували про значення храму), запитав його, звідки він набрався таких знань. Купець пояснює, що довго проживав через хворобу в німецьких містах і там мав такого мудрого лікаря, який, крім тілесних хвороб, міг зціляти й

серцеві недуги; він і навчив купця божественного Письма. Деревороб, який також бачив учених людей, «які в Польщі вчилися», зауважує, що німці еретики. Не погоджуючись з цим, купець зазначає, що німці не еретики, а іновірці й пояснює розбіжності між протестантським вченням і православ'ям, доводить, що справжні еретики – саме ті, котрі «навчалися в Польщі».

Отже, згідно з принципами гуманістичної педагогіки Ф. Прокопович намагався усунути з процесу навчання авторитаризм, догматизм, заучування біблійських текстів. Більше того, він вважав, що освіта буде поширюватися більш успішно, якщо вона здійснюватиметься не латинською, грецькою чи давньослов'янською мовами, тобто мовою церкви, а рідною, розмовною мовою народу.

Для розуміння глибокої і різнобічної освіченості Ф. Прокоповича доцільно звернутися до праці І. Чистовича, який наводить спомини датського мандрівника фон Гавена, котрий захоплювався всебічними знаннями ієрарха: «Щодо знань його мало або майже немає нікого рівних... Крім історії, богослов'я і філософії, у нього глибокі відомості з математики і величезне бажання до цієї науки. Він знає різні європейські мови, з яких на двох розмовляє, хоча в Росії не хоче ніякої застосовувати, крім російської, і лише у крайніх випадках висловлюється латиною, в якій не поступиться будь-якому академіку» [17, с. 24–25].

Погоджуючись з такою думкою і намагаючись розширити закладений у них зміст, І. Образцов пише: «Одні лише назви всіх творів цього відомого письменника можуть кожного подивувати. Він управлявся в піїтиці й у віршуванні, у філософії і в богослов'ї, в історії і в політиці, в науці про давності і в дипломатії. Тільки Феофанів розум і обдарованість є достатніми для того, щоб так переконливо доводити користь нових змін і закладів, так красномовно прославляти чудові подвиги безсмертного перетворювача, так майстерно вимовляти слова свої перед слухачами. Сучасники могли насолоджуватися голосом його, рухами тіла, виразом обличчя; але для нас не існує такої принадності, якою іноді славляться й посередні оратори. Ми дивимося на вікові достоїнства Феофана, на зрілі думки його, на силу доведення, на ораторську хитрість у використанні способів задовольнити і переконати слухачів, а особливо на мистецьке розташування частин слова, бо найбільше за розташуванням частин безпомилково судити можна про успіхи вітійства. Кожна, обдарована здоровим розумом людина, здатна правильно мислити і наполегливо доводити свою думку; але розташувати слово таким чином, щоб воно зручно закарбовувалося в пам'яті слухача і справляло б на нього бажаний вплив, може тільки вчений і

досвідчений оратор. Таким є порядок у похвальних і навчальних словах Феофана. У кожному з них бачимо взаємний зв'язок думок, розділення частин і спрямування їх до загальної мети» [9, с. 262].

На початку XVIII ст. у школах запроваджуються написані Ф. Прокоповичем «Юности честное зеркало» та книжний буквар «Первое учение отрокам», в яких вміщено настанови (але без моралізаторства) на різні суспільно-побутові і моральні теми, наведено порівняння слов'янської, грецької і латинської мов, утверджується важливість виховання для успішного розвитку особистості.

У своїх педагогічних поглядах Ф. Прокопович дотримувався думки, що підґрунтям освіти є виховання, яке слід розпочинати з раннього дитинства. «Від віку дитячого, – пише він, – як від коріння і добро і зло у все життя тече» [16, с. 1]. Добробут і моральність як суспільства в цілому, так і окремої людини, на його переконання, значною мірою залежать від виховання молодого покоління. Тобто, якщо в народі цінується мораль, добро, то в ньому закладаються і добрі настановлення дітям. Ті народи, в яких багато суперечок, ненависті, коварства та інших злих рис, не можуть дати добрі настановлення дітям.

Проблему виховання Ф. Прокопович тісно пов'язує з вирішенням питання про природу людини, яку він розуміє, як і більшість філософів того часу, абстрактно, як щось постійне і незмінне. Людина, стверджує мислитель, від природи має схильність і до добра, і до зла, в природному стані для неї характерні мир і війна. Однак те, творить людина добрі чи злі справи, залежить не лише від її природної схильності, а й від розуму та волі, які піддаються вихованню.

За всієї схильності Ф. Прокоповича до реформаторства, він не приймає протестантську концепцію про невідворотність гріховності людини, про її вибраність до спасіння або вічної гибелі, тобто про невідворотну передбаченість її долі. Ця концепція «виражає відчуження людини у світі власницької стихії, її пригнобленість безлікою ірраціональною силою, тобто той факт, що в світі торгівлі і конкуренції вдача і банкрутство залежать не від діяльності або вправності окремих осіб, а від обставин, які від них не залежать» [4, с. 125]. Проте, оскільки Ф. Прокопович вводив у розуміння віри розум, який формується в процесі виховання і самовдосконалення людини, він не міг не визнавати залежність віри від самої людини.

На його переконання, порушення доброти є водночас і порушенням людяності – «образ безлюдності». Лише доброта, що впливає з природного закону, є природним, а отже, і моральним станом, адже моральним є те, що є при-

родним. З цього приводу мислитель писав: «У людині начало справ добрих або здатність творити їх є природним» [14, с. 27–28].

Звідси випливає, що опертя на природний закон становить, на погляд Ф. Прокоповича, необхідну, але недостатню умову моральності, адже дії людини для того, щоб бути моральними, мають ще базуватися на усвідомленні та вільному виборі добра. Довільні або примусові дії не можна розглядати як моральні. Для того, щоб збудити в людині природну для неї схильність до добра і подолати не менш природну схильність до зла, треба апелювати до її розуму та волі й виховувати їх. Саме виховання поряд із державною владою (освічений монарх-філософ) і вірою в Бога є, на переконання мислителя, найважливішим чинником, який сприяє добру і знищує зло.

Хоча ці погляди ще певною мірою ґрунтувалися на ідеалістичному підґрунті (моральність пояснювалася вихованням, виховання – освіченістю правителів), що призводило до замкненого кола ідеальних факторів, вони, безумовно, були кроком уперед порівняно з принципами схоластичної школи.

У розвитку вітчизняної педагогіки, освіти і школи помітну роль відіграв відомий твір Ф. Прокоповича «Духовний Регламент» [14], який сучасники оцінювали як «Гімн Просвітництву». «Регламент» приписував поєднання світської і релігійної освіти, затверджував доцільність своєрідного «Введення в предмет», встановлення зв'язків між різними науками, які читалися у той час. У його змісті наводиться розгорнутий план організації академії і духовних семінарій, висловлено передові для свого часу думки щодо методів навчання, режиму учнів, наголошувалося, що ґрунтовна освіта приносить всіляку користь вітчизні і є «немов коренем чи насінням, або основою». Але при цьому висловлювалося застереження, що треба пильно дивитися, щоб те навчання було справді добрим і ґрунтовним. Крім того, значення «Духовного Регламенту» полягає в тому, що справу заснування шкіл цей документ зробив обов'язковою, поставив її у ранг державної політики [3, с. 195].

Уже на початку твору, обстоюючи важливість освіти, Ф. Прокопович вступає в полеміку з тими, «хто даремно вважає, що вчення винне у ересях». Розкриваючи свої погляди з цього приводу, він пише: «...ересі в них народилися не від вчення, а від поганого розуміння святих писань, а зросли і зміцніли від злості і гордощів, котрі не дали їм змінити погану їх думку, вже і після пізнання істини, проти совісті своєї...». Тому, вважає Ф. Прокопович, «вчення добре і ґрунтовне є підставою всякої користі, як батьківщини, так і церкви, як корінь і насіння і

основа. Але це добре пильнувати треба, щоб було вчення добре і обґрунтоване». Справді освіченою він вважає людину, яка постійно прагне до пізнання і не перестає ніколи вчитися [14].

У розумно організованій системі навчання і виховання Ф. Прокопович бачить передумову розвитку суспільства. З цією метою він пропонує створювати церковні школи трьох типів: архієрейську (елементарну) школу, семінаріум з восьмирічним курсом (середню школу), академію (вищу школу). Щоб убезпечити учнів від шкідливого впливу суспільства та відсталих поглядів духовництва, а також негативних впливів сімейного виховання, навчальні заклади, на його переконання, мають бути закритими. Тому він радить: не відпускати з семінаріуму до міста або куди не є, до своїх у гості, поки семінарист не звикне, перебуваючи в семінарії, і не відчує великої користі такого виховання; до трьох років з прибуття всякого в семінаріум не відпускати нікуди; а після третього року не більше двічі на рік дозволити вийти в гості до батьків або родичів, і то не далеко віддаленим, так, щоб не більше семи днів пройшло від уходу до повернення в самий дім семінарський [14]. Прийнятий до школи учень зобов'язувався залишатися в ній до завершення визначеного в ній курсу, щоб не було, як зазначалося в «Регламенті», «шкоди для тої служби, до якої він готувався». Отже, залучення синів духовенства до архієрейської школи набирало всіх ознак набору і підготовки молодих людей до державної служби.

Такі строги правила зумовлювалися прагненням Ф. Прокоповича ізолювати молодь від впливів «старого» попівства. Водночас, хоча це й були навчальні заклади для дітей духовенства, вони мислилися йому як загальноосвітні школи гуманітарного типу.

У семінарії він рекомендував викладати такі навчальні предмети: граматику разом з географією та історією, арифметику і геометрію, логіку або діалектику, риторику разом або окремо з віршувальною наукою, фізику і метафізику, політику (можливо, у поєднанні з діалектикою), богослов'я, латину, грецьку і давньоєврейську мови. Щодо розподілу означених предметів за роками навчання, то перші шість предметів він радив вивчати по одному року, а богослов'я два роки. На його думку, всяке вчення (крім діалектичного) є широким, «однак в школах скорочено трактувати треба і головніші тільки частини. Після сам довгим читанням і практикою вдосконалюється, хто таке добре керівництво одержить». Грецьку та давньоєврейську мови, за словами Ф. Прокоповича, «між іншими науками урочний собі час держати». Особливо наголошувалося на тому, що ці навчальні заклади мають

бути не суто богословськими, а загальноосвітніми, гуманітарного типу [14, с. 82].

Мислитель виступав проти прихильників консервативних методів навчання. Подібно до Я. А. Коменського він вимагав, щоб учні свідомо засвоювали ті поняття, про які йдеться в процесі навчання. Принципи наочності, доступності, свідомості, систематичності простежуються в багатьох його творах. Він першим відокремлює догматичне богослов'я від моралі як науки, визначає завдання першого і другого, а також запроваджує новий науково-історичний метод, який полягав у вивченні історії релігії [2, с. 264].

У пункті 5 «Регламенту» наголошується: «Визначним і хорошим учителям наказати, щоб вони спершу розтлумачували своїм учням коротко, але зрозуміло, яка сила цього вчення, наприклад граматики, риторики, логіки й ін.; також чого хочемо досягнути через те або інше вчення, аби учні бачили берег, до якого пливуть, а кращих би захопилися бажанням пізнавати повсякденний здобуток свій та і недоліки» [14, с. 82]. Звертається також увага на те, що «при школах належить бути бібліотеці достатній. Бо без бібліотеки як без душі Академія» [14, с. 86].

У змісті «Регламенту» подаються не лише основні підходи до організації навчального процесу, а й докладно охарактеризовано якості, якими мають володіти вчителі та наставники. За словами Ф. Прокоповича, викладати можуть лише найбільш авторитетні вчені, які пройшли випробовування у відомих академіях. Вони повинні бути дбайливими, «чесного життя» людьми, а вчення їхні мають бути загальнознаними. Сформульовано також вказівку щодо організації життя школи, визначення часу для навчання й відпочинку: учнів розміщувати за віком; заняття чергувати з іграми; двічі на рік готувати «диспути, комедії, риторські вправи», які є не тільки корисними «до наставляння і до резолюції, тобто чесної сміливості», а й «веселу усмішку викликають», на свята тішити семінаристів музикою; коли лягати спати, коли вставати, молитися, вчитися, йти до тризни, гуляти та інше.

У «Регламенті» Ф. Прокопович вказував на те, щоб «всі ці години дзвоником відзначати» та щоб усі семінаристи «так на голос дзвоника приймалися за діло, яке на годину приурочену призначено». Пропонувалося виділити по дві години на день для відпочинку – після обіду і після вечері, наповнити цей час «іграми чесними і тіло рухливими» (влітку в саду, а взимку – в приміщенні). Адаже такі ігри «і для здоров'я корисні і нудьгу відганяють» [14].

Намічаючи організацію семінарії у «Духовному Регламенті», Ф. Прокопович посилається на приклад інших країн, обіцяє й надалі самому більше придумати або від іноземних кращих семінарій перейняти.

У 1723 р. Ф. Прокопович пише «Первое учение отрокам» – буквар з тлумаченням заповідей. Під час великого посту отроки мали читати в церкві цей буквар замість молитов і псалмів. У ньому роз'яснюються прості норми моралі, вказувалося, що корисливість, ледарство, неуцтво є смертельним гріхом, тоді як потяг до знань, працьовитість, сміливість, дотепність названі найбільшими чеснотами.

Дотримуючись думки про те, що розвитком суспільства рухає боротьба розуму проти невігластва, Ф. Прокопович не заперечує релігію взагалі, а виступає проти віри, що ґрунтується на забобонах. З цього приводу він пише: «Коли немає світла вчення, не може бути доброго стану в державі й церкві, не може не бути недолугих й багатьох сміху гідних забобонів, а ще ж і розбрату, і найнерозумніших ересей» [8, с. 119–120].

Серйозні вимоги висловлював Ф. Прокопович до навчальної літератури і до книг, призначених для широкого загалу читачів. Ці книги, на його думку, повинні писатися простою і доступною мовою, давати правильні тлумачення предметів та явищ.

Характерною рисою вітчизняних просвітників початку XVIII ст. було те, що вони не зупинялися на теоретичному обґрунтуванні користі освіти, а вживали практичних заходів для її поширення серед населення. Це виявилось, насамперед, у заснуванні колегій та шкіл. Крім Києво-Могилянської академії, в Україні у той час, як уже зазначалося, було відкрито три навчальні заклади: Чернігівську (1700), Харківську (1725) та Переяславську (1738) колегії. С. Яворський спробував заснувати колегію у Ніжині, збудував для майбутнього навчального закладу собор. Віддавши туди свою чималу бібліотеку й значну суму грошей, він сподівався, що майбутня колегія буде функціонувати як осередок освіти. Проте здійснити цей задум йому не вдалося: у 1722 р. він помер.

Не був винятком у такій діяльності й Ф. Прокопович, який усіляко дбав про розширення мережі шкіл. У складеному ним «Духовному Регламенті», наприклад, знаходимо вимогу: «Щоб кожен єпископ мав у домі чи при своєму домі школу для дітей...» [14, с. 64]. Заснована Ф. Прокоповичем у 1721 р. у Петербурзі школа для дітей «будь-якого звання» протягом тривалого часу була однією з тих світських шкіл, куди приймали дітей всіх станів. За рівнем освіти, яку здобували учні, ця школа була також однією з найкращих. Для цієї школи він написав статут – «Регули семинарии преосвященного Феофана архиепископа Великоновгородского и Великолуцкого», який за суворістю внутрішнього розпорядку нагадував статuti єзуїтських шкіл західної Європи, які на той час визнавалися найкращими загальноосвітніми закладами. Але

за змістом навчання школа Ф. Прокоповича «була російською школою, яка прагнула вирішувати водночас завдання широкої загальної освіти і православного виховання молоді» [5, с. 240].

Протягом 15 років існування школи (до смерті Ф. Прокоповича) її закінчило 160 осіб. У школі викладалися Закон Божий, риторика, логіка, російська мова, латина, грецька мова, арифметика, геометрія, географія, історія, співи й малювання. Старші учні за невелику винагороду допомагали навчати молодших, що було своєрідною педагогічною практикою і підвищувало ефективність навчання. Ця школа, на відміну від багатьох тогочасних шкіл, не ставила за мету здійснювати професійну підготовку учнів, натомість вона орієнтувалася на «підготовку освіченої людини, здатної застосовувати свої знання в різних сферах діяльності» [5, с. 240].

Перевага під час зарахування до школи надавалася дітям-сиротам або дітям бідних батьків. Розпорядок дня був доволі жорстким: підйом о 6 годині ранку, о 7 годині – прибирання, після – молитва, з 8 години ранку й до 20 години вечора тривали уроки. Опікуючись школою, Ф. Прокопович виявляв турботу і про її вихованців. Останнє виявлялося в тому, що «він турбувався не тільки про те, щоб учні були поставлені в найкращі умови для засвоєння наук, але не залишав без уваги і розваги їх, для чого завів вокальну, інструментальну музику і сценічні вистави». І зусилля його не були даремними: школа «була визнана на той час кращою як за внутрішнім устроєм, так і за рівнем освіти» [1, с. 498].

До послуг учнів Ф. Прокопович віддав свою велику книгозбірню, яку постійно поповнював за рахунок власних коштів. Про це свідчить, наприклад, його лист до Петра I, в якому він писав, що на 1600 крб. уже книг купив, і, якщо зможу, ніколи купувати не перестану. І слугуючи «призоті моїй, служу, здається, і спільній користі...». В останні роки життя в книгозбірні Ф. Прокоповича було 3000 найрізноманітніших книг. На той час це була одна з найбільших бібліотек у Росії. Понад 7 % книг мали світський характер, з них історичних – 508, з філософії – 365, з права – 512, навчальних посібників з філософії та інших дисциплін – 678 тощо.

Серед учителів школи були й іноземці. Можна сказати, що і за предметами, які викладалися, і за внутрішнім розпорядком ця школа стала втіленням на практиці педагогічних поглядів Ф. Прокоповича.

Отже, як засвідчив аналіз наукових і архівних джерел, Ф. Прокопович був неординарною, високоерудованою особистістю. Підтримуючи ідею поширення освіти серед на-

роду, він не тільки розкрив її сутність у своїх філософсько-педагогічних творах, а й утілював у створеній ним школі, що ґрунтувалася на засадах всестановості, принципах гуманізації і гуманітаризації, зробивши цим вагомий внесок у розвиток педагогічної думки першої половини XVIII ст.

Подальшого розвитку потребують педагогічні ідеї Григорія Сковороди щодо природи людини, пошуку нею щастя, «сродної праці», пізнання себе та виховання вдячності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Брашловский С. К биографии Феофана Прокоповича / С. Брашловский // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1893. – № 287. – С. 498–502.
2. Вишневецкий Д. Киевская академия в первой половине XVIII столетия : (новые данные, относящиеся к истории этой Академии за указанное время) / Д. Вишневецкий. – К. : Тип. И. М. Горбунова, 1903. – 372 с.
3. Доброклонский А. П. Руководство по истории Русской церкви / А. П. Доброклонский. – М., 1893. – Вып. 4. – 441 с.
4. Идеиные связи прогрессивных мыслителей братских народов (XVII–XVIII вв.) / АН УРСР ; ред. кол.: И. В. Иванько, П. Т. Манзенко, В. М. Ничик (отв. ред.) – К. : Наукова думка, 1978. – 191 с.
5. История педагогики и образования: от зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в. : [учеб. пособие для пед. учеб. заведений ; под ред. акад. РАО А. И. Пискунова]. – М. : ТЦ «Сфера», 2001. – 512 с.
6. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : в 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – 554 с.
7. Морозов А. Феофан Прокопович как писатель: очерк из истории рус. лит. в эпоху преобразования / А. Морозов – СПб. : Тип. В. С. Балашева, 1880. – 402 с.
8. Ничик В. М. Феофан Прокопович / В. Ничик. – М. : Мысль, 1977. – 192 с.
9. Образцов И. Критические и библиографические заметки / И. Образцов // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1869. – Ч. 142. – Март. – С. 17–305.
10. Пипін О. С. Яворський і Т. Прокопович / Олександр Пипін // Хроніка – 2000 : український культурологічний альманах / редкол.: Ю. Буряк (гол. ред.) [та ін.]. – К. : Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2003. – Вып. 55–56: Санкт-Петербург і культура України. – С. 12–40.
11. Прокопович Ф. Владимир // Сочинения / Феофан Прокопович ; под ред. И. П. Еремина. – М. : Л. : Издательство АН СССР, 1961. – С. 147–206.

12. Розвиток філософської думки в Україні / Ю. М. Вільчинський, М. А. Скрипник, З. Є. Скрипник [та ін.]. – 2-ге вид. – К., 1994. – 272 с.
- Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
Інститут рукопису*
13. Ф. XVIII Київський університет Св. Володимира, колекція рукописів.
Оп. 1
ДА/п 300 Прокопович Ф. Разговор гражданина з селянином да півцем или дячком церковним, арк. 432 зв., 419 зв.
- Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
Відділ стародруків та рідкісних видань*
14. Прокопович Ф. Духовный регламент / Ф. Прокопович. – изд. 2-е. – М., 1722. – 80, [7], 92, 47, 13 л.
15. Прокопович Ф. Богословское учение о состоянии неповрежденного человека или о том, каков был Адам в раю / Ф. Прокопович. – М., 1785.
16. [Прокопович Ф.] Первое учение отроком. В нем же буквы и слоги. Таже краткое толкование законнаго десягословия, молитвы господни, символа веры и девяти блаженств / Феофан Прокопович. – Чернигов : Тип. Троицко-Ильинского монастыря, 1760. – 80, [8], 72 л. : грав.
17. Чистович И. А. Феофан Прокопович и его время / [соч.] И. Чистовича. – СПб. : Тип. имп. акад. наук, 1868. – [2], X, 752 с.
- REFERENCES**
1. Brashlovskiy S. K byohrafyy Feofana Prokopovycha / S. Brashlovskiy // Zhurnal Mynysterstva Narodnoho Prosveshcheniya. – 1893. – № 287. – S. 498–502.
2. Vyshnevskiy D. Kyevskaia akademyia v pervoi polovynе XVIII stoletyia : (novye dannye, otnosiashchiesia k ystoriy etoi Akademyy za ukazannoe vremia) / D. Vyshnevskiy. – K. : Typ. Y. M. Horbunova, 1903. – 372 s.
3. Dobroklonskiy A. P. Rukovodstvo po ystoriy Russkoi tserkvy / A. P. Dobroklonskiy. – M., 1893. – Vyp. 4. – 441 s.
4. Ydeinye sviazy prohressyvnykh myslytelei bratskykh narodov (XVII–XVIII vv.) / AN URSS; red. kol.: Y. V. Yvano, P. T. Manzenko, V. M. Nychyk (otv. red.) – K. : Naukova dumka, 1978. – 191 s.
5. Ystoriya pedahohyky y obrazovaniya: ot zarozhdenyia vospytaniya v pervobytnom obshchestve do kontsa XX v. : [ucheb. posobyе dlia ped. ucheb. zavedenyi ; pod red. akad. RAO A. Y. Pyskunova]. – M. : TTs «Sfera», 2001. – 512 s.
6. Lysiak-Rudnytskyi I. Istorychni ese : v 2 t. / I. Lysiak-Rudnytskyi. – K. : Osnovy, 1994. – T. 1. – 554 s.
7. Morozov A. Feofan Prokopovych kak pysatel: ocherk yz ystoriy rus. lyt. v epokhu preobrazovaniya / A. Morozov – SPb. : Typ. V. S. Balasheva, 1880. – 402 s.
8. Nychyk V. M. Feofan Prokopovych / V. Nychyk. – M. : Mysl, 1977. – 192 s.
9. Obratstov Y. Krytycheskye y bybyohrafycheskye zametky / Y. Obratstov // Zhurnal Mynysterstva Narodnoho Prosveshcheniya. – 1869. – Ch. 142. – Mart. – S. 17–305.
10. Pypin O. S. Yavorskiy i T. Prokopovych / Oleksandr Pypin // Khronika – 2000 : ukrainskiy kulturolohichniy almanakh / redkol.: Iu. Buriak (hol. red.) [ta in.]. – K. : Fond spriannia rozvytku mystetstv, 2003. – Vyp. 55–56: Sankt-Peterburh i kultura Ukrainy. – S. 12–40.
11. Prokopovych F. Vladymyr // Sochyneniya / Feofan Prokopovych ; pod red. Y. P. Eremyna. – M. : L. : Yzdatelstvo AN SSSR, 1961. – S. 147–206.
12. Rozvytok filosofskoi dumky v Ukraini / Iu. M. Vilchynskiy, M. A. Skrypnyk, Z. Ye. Skrypnyk [ta in.]. – 2-he vyd. – K., 1994. – 272 s.
- Natsionalna biblioteka Ukrainy
imeni V. I. Vernadskoho
Instytut rukopysu*
13. F. XVIII Kyivskiy universytet Sv. Volodymyra, kolektsiia rukopysiv.
Op. 1
DA/p 300 Prokopovych F. Razghovor hrazhdanyna z selianynom da pivtsem yly diachkom tserkovnym, ark. 432 zv., 419 zv.
- Natsionalna biblioteka Ukrainy
imeni V. I. Vernadskoho
Viddil starodrukiv ta ridkisnykh vydan*
14. Prokopovych F. Dukhovnyi rehlement / F. Prokopovych. – yzd. 2-e. – M., 1722. – 80, [7], 92, 47, 13 l.
15. Prokopovych F. Bohoslovskoe uchenye o sostoianyy nepovrezhdennoho cheloveka yly o tom, kakov byl Adam v raiu / F. Prokopovych. – M., 1785.
16. [Prokopovych F.] Pervoe uchenye otrokom. V nem zhe bukvy y slohy. Tazhe kratkoe tolkovanye zakonnaha desiagoslovyia, molytvy hospodny, symvola very y deviaty blazhenstv / Feofan Prokopovych. – Chernyhov : Typ. Troytsko-Ylynskoho monastyria, 1760. – 80, [8], 72 l. : hrav.
17. Chystovych Y. A. Feofan Prokopovych y eho vremia / [soch.] Y. Chystovycha. – SPb. : Typ. ymp. akad. nauk, 1868. – [2], X, 752 s.